

neglected at the expense of England's dominance within the three kingdoms of the Stuart monarchy. This is unfortunate given the fact that the author consulted archive material in England. Furthermore, the stability of Scotland and Ireland was important for the strategic security of the Stuarts and indeed Scotland was the ancestral family kingdom. There were fears in England that Scotland was being used as a testing ground for Stuart 'absolutism' that would thereafter be imposed on the English kingdom. The 1681 Scottish Parliament and the 1685 session of the 1685-1686 Parliament of James VII both passed legislation acknowledging the hereditary rights of the Duke of York to succeed to the Scottish throne and much of the parliamentary language was 'absolutist' in tone. Yet, the refusal of the 1686 Scottish Parliament to grant full religious toleration for Roman Catholics in Scotland was viewed as an important triumph for the Protestant cause. From a different perspective, many Scots were in the United Provinces in the post-Restoration as a result of religious persecution. The United Provinces were therefore a safe haven, these Scots were overwhelmingly Williamite and many came over in William's invasion fleet. Indeed, the Scots Brigade in Holland played an important military role in the Revolution, as did the returning exiled Scots in the establishment of the Revolution in Scotland. The Catholicisation of the army in Ireland was an important development in Ireland and Irish and Scottish Jacobitism had to be defeated in order to cement the Williamite regimes in Ireland and Scotland. Levillain's study ends in 1688, but the outbreak and progress of the Revolution/Revolutions in Scotland, England and Ireland need to be viewed in a wider European context in terms of contemporary continental European power politics and geopolitics resulting in the Nine Years War. I would argue that this book does indeed have a wider impact and relevance than its content and coverage.

This is an important and detailed book, bursting with information drawn from a wide range of archives. It redefines our historical understanding of English-Dutch-French relationships. It should appeal

to scholars of early modern power politics and international relations, as well as historians of early modern England, France and the United Provinces. Yet it should also have a broader appeal in early modern British and Irish history, and it is a salutary reminder to parochially minded British historians of the importance of continental European archives for a greater understanding of the early modern period.

JOHN R. YOUNG, UNIVERSITY OF STRATHCLYDE

Eijnatten, J. van (ed.), *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* (A New History of the Sermon 4; Leiden, Boston: Brill, 2009, xiv + 413 blz., ISBN 978 90 04 17155 8).

Voorliggende bundel geeft de resultaten van gedegen historisch literatuur- en bronnenonderzoek naar het fenomeen van de preek in de lange achttiende eeuw. De verschillende preekvormen (zondagpreek, weekdagpreek, begrafenispreek, jubileumpreek, boetepreek, missiepreek, openluchtpreek, preken naar aanleiding van speciale kerkelijke en politieke feesten, enzovoort), de theologie van de preek (het soteriologisch-sacramenteel aspect van het *verbum efficax*), de plaats van de predikant (priester, leek, vrouw), de preekinhouden (moraliserende thema's, dogmatische stellingen, dagelijkse besommingen en levenskeuzes) worden vanuit verschillende hoeken belicht. Het praktische verloop van de preek (tijdsduur, voertaal, verplicht karakter zowel voor predikant als voor het publiek), de didactiek die in de preek verborgen zit, de receptie van de preek bij de toehoorders die sliepen of aandachtig luisterden, de werking van de preek als vorm van massacommunicatie, de voorschriften voor wat aangezien werd als een goede preek tot en met de boekgeschiedenis van het drukken van preken komen in negen artikelen onderverdeeld in vier hoofdstukken aan bod. Het boek is meteen het

vierde deel van *A New History of the Sermon* en volgt op deel drie (2002) dat de preekpraktijk in de middeleeuwen als onderwerp heeft.

Ieder hoofdstuk heeft oog voor de sociale inbedding en impact van de preek. De invloed van bepaalde preken beperkte zich niet tot de toehoorders *in loco* daar heel wat preken als pamflet of gebundeld in een boek in druk verschenen, al dan niet in vertaling, en op die manier tot ver buiten de toenmalige territoriale grenzen werden (voor)gelezen of gebruikt ter inspiratie. Naast de uitspraak van het gesproken woord, de stijl van het geschreven en gedrukte betoog, hebben de auteurs van verschillende bijdragen aandacht voor de gepassioneerde of bescheiden manier van preken.

De wederzijdse beïnvloeding van verschillende elkaar soms afwisselende verschijningsvormen van de preek als fenomeen speelde zich af op het internationale forum en komt in de bundel goed tot haar recht. Internationale tendensen in Frankrijk, Engeland, het Duitse Rijk – de Nederlanden komen nauwelijks in het vizier – worden op die manier duidelijk. De blijvende invloed in de achttiende eeuw van preekstijlen uit de zeventiende eeuw wordt als stelling geponeerd en onderbouwd. De auteurs slagen erin om de ruimtelijke en zingevende referentiekaders van de predikanten zodanig te schetsen dat voor de lezer duidelijk wordt wat de predikant in de achttiende eeuw anders maakt dan die in de zeventiende. Met het beklemtonen van de blijvende belangrijke rol van de preek tijdens de eeuw van de Verlichting nuanceert het boek sterk de secularisatiethese die Verlichting en religie tegenover elkaar stelt. De preek als religieus fenomeen weerspiegelt de tijdgeest maar geeft er binnen een veel breder civilisatieproces tegelijkertijd mee vorm aan.

Het verrichte onderzoek naar de spanning en vergelijking tussen de functie en betekenis van de preek in de katholieke en protestantse kerk biedt mooie resultaten. De gelijkenissen en verschillen, de schakeringen tussen beide visies worden weergegeven. Veel minder is dit het geval voor de vaak niet congruerende opvattingen die de seculiere

en reguliere geestelijkheid er omtrent preken op nahielden. De maatschappelijke belangen die zowel de parochiale geestelijkheid als de reguliere paters hadden te verdedigen door met hun preken zoveel mogelijk toehoorders aan te trekken, worden slechts heel sporadisch meegenomen in de voorliggende studie.

De bundel laat tevens een belangrijk aspect van de preek als fenomeen onderbelicht, met name de manier waarop de preek werd aangewend in de verschillende communicatiestrategieën van de kerkelijke en wereldlijke hiërarchie. Het is hierbij van belang de kerkelijke communicatie niet te verengen tot een asymmetrisch eenrichtingsverkeer waarbij van de toehoorders op een onpersoonlijke manier allerlei gedragingen worden geëist. Het communicatieproces van de kerk in het fenomeen van de preek was geen eenrichtingsgebeuren – van boven naar beneden. De bundel benadrukt te weinig dat in de manier waarop de kerkelijke overheid communiceerde met haar toehoorders de kerk zowel regulerend als beïnvloedbaar was, zowel stempel als spiegel. Een geschiedenis van de preek dient dan ook eveneens te onderzoeken in welke mate het communicatieproces van de kerk een tweerichtingsverkeer betrof tussen de kerkelijke overheid, haar toehoorders en de samenleving.

De bundel in zijn geheel focust te zeer op preken gehouden door kerkelijke notabelen met de wereldlijke gestelde lichamen als toehoorders en te weinig op de preek zoals de gewone man die moet hebben gehoord uit de mond van de parochieherder, predikant of de van dienst zijnde pater. De in die tijd uitgebreide verslagen van de dekenale en bisschoppelijke visitaties hadden het inzicht op de dagelijkse en wekelijkse preekpraktijk en op de receptie van de preek kunnen verrijken.

Met betrekking tot de weergave van de resultaten van het onderzoek naar de receptie van de preek bij de toehoorders kunnen eveneens de examenresultaten van de *concurfus*, het vergelijkend pastoorsexamen, waaraan tijdens de achttiende eeuw vele parochiepriesters deelnamen en dat een preekoefening inhield, van dienst zijn. Sinds

de concursushervorming van Benedictus XIV (14 december 1742) dienden alle deelnemers in de namiddag een preek te houden rond een bepaald bijbelders. De kandidaten hadden ruimschoots de tijd om zich degelijk voor te bereiden. De pauselijke constitutie eiste een uitgeschreven sermoen dat door de predikant werd ondertekend. De kandidaten hebben bij hun preekvoorbereiding vaak één of ander preekboek geraadpleegd. De correctoren legden hun evaluatie van de preekoefening in gevatte omschrijvingen vast.

Bovenstaande bedenkingen doen niets af aan de degelijkheid van de bundel die uitnodigt om alle voorgaande delen van *A New History of the Sermon* ter hand te nemen.

TOON QUAGHEBEUR, K.U. LEUVEN

Panhuysen, Luc, **Rampjaar 1672. Hoe de republiek aan de ondergang ontsnapte** (Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2009, 480 blz., ISBN 978 90 450 1328 2).

Hoe schrijf je de geschiedenis van het Rampjaar 1672? Hoe vertel je het verhaal van een jaar waarin internationale politiek, militaire campagnes, een politieke crisis en een volksoptand zo nauw met elkaar verweven waren? Luc Panhuysen bedacht een meesterlijke oplossing. Historici kenden de rijke correspondentie tussen Godard Adriaan van Reede, zijn vrouw Margaretha Turnor, en hun zoon Godard, en ze hebben die ook al menigmaal gebruikt. Maar Panhuysen was de eerste die zag dat het epistolaire 'driehoeksgesprek' tussen dit drietal een venster bood op drie van de belangrijkste fronten in dit jaar. Godard Adriaan bevond zich als diplomaat in het gevolg van de keurvorst van Brandenburg; Margaretha vluchtte van Amerongen naar het veiliger maar politiek onrustige Holland, en zoon Godard diende in het leger. Hun brieven bieden de kans om het verhaal van het Rampjaar opnieuw, en van binnenuit, te vertellen.

Gewone mensen waren het natuurlijk niet. De diplomaat Godard Adriaan van Reede speelde al jaren een prominente bestuurlijke rol in het gewest Utrecht. Hij en zijn gezin waren Orangisten. Zoon Godard had een goed adellijk huwelijk gedaan en bewoonde met zijn vrouw het huis Middachten. Haar man was veel van huis, en Margaretha had er al een actieve carrière als zelfstandige kasteelvrouw opzitten voordat het Rampjaar begon. Het drietal was rijk, had veel connecties en was relatief goed geïnformeerd. Desalniettemin haalde de oorlog ook hun leven totaal overhoop. Panhuysen laat heel goed zien dat haperend postverkeer, bewuste desinformatie en geruchtenstromen niet alleen de angst vergrootten, maar er ook voor zorgden dat er vaak beslissingen werden genomen in een virtuele werkelijkheid.

Behalve het politieke en militaire nieuws dat de Van Reedes in hun brieven vervatten, wemelen die ook van de zorgen om hun naasten, om de kleinkinderen, de verwoesting van kasteel Amerongen, de haperende carrière van Godard, de ongenade waarin neef Welland was gevallen, het innen van het geld dat de familie te goed had van de Staten-Generaal. Juist de vermenging van het politieke en het persoonlijke, het formele en het informele, is karakteristiek voor de manier waarop de macht in vroegmodern Europa werkte, en Panhuysens boek laat dat prachtig zien.

De brieven van de Van Reedes leveren een voortdurende stroom van informatie, indrukken, gedachten en speculaties, maar zijn daarom natuurlijk ook onoverzichtelijk. Het is de historicus die inzichtelijk moet maken hoe de puzzelstukken bij elkaar horen, en de ontbrekende dimensies van het verhaal moet toevoegen. Panhuysen doet dat heel erg knap. Het resultaat is een meeslepend en indringend verhaal, dat niet alleen analyseert wat er mis ging, en waarom, maar dat ook laat zien wat dat voor de inwoners van de Republiek betekende.

Panhuysen doet veel om het zijn lezers gemakkelijk te maken. Hij paraphraseert zijn bronnen, zodat de lezer niet zelf hoeft te worstelen met Margaretha's ongecontroleerde proza, waarin